

PÁL GÁBOR¹

Az erőszak problematikájának státusza a magyar politikatudományban

The status of the issue of violence in Hungarian political science

Absztrakt

Jelen tanulmány előzetes feltevése, hogy az erőszak kérdésköre a hazai politológiában alulkutatottnak számít. Az elemzés annak kíván utánajárni, hogy alátámasztható-e ez az előzetes feltevés, és ha igen, úgy milyen összetevői és következményei lehetnek ennek a helyzetnek. A tanulmány első része hét megfigyelési kategória alkalmazásával igyekszik felmérni a téma kutatottságát a magyar politikatudományban. A meghatározott indikátorok alapján mind a hét kategóriában határozott alulkutatottság mutatkozik, ezért a tanulmány második része a helyzet jelentőségét és a konzekvenciáit vizsgálja. A gondolatmenet itt egy hármas hiátust állapít meg. Azáltal ugyanis, hogy a hazai politológia kevés témába vágó vizsgálatot folytat, a magyar nyelvű tudományosságban az erőszak jelenségének megragadásakor háttérbe szorul a politikum szempontja, miközben a politika leírása és elemzése során nem jelenik meg az erőszak dimenziója, és elmarad a specifikusan „politikainak” tekinthető erőszak elméleti meghatározása. Mindeközben az erőszak problematikája – paradox módon – épp hiányának konstituáló erejével vesz részt egy implicit, de már-már konszenzuálisnak tűnő hazai politikaértelmezés kontúrjainak létrehozásában.

Kulcsszavak: erőszak kutatás, magyar politikatudomány, alulkutatott terület, hiátusok, depolitizált erőszak, erőszakról leválasztott politika

Abstract

The preliminary assumption of this study is that the phenomenon of violence is under-researched in Hungarian political science. The analysis aims to investigate whether this preliminary assumption can be substantiated and, if so, what the components and consequences of this situation might be. The first part of the study attempts to assess the extent to which the issue has been researched in Hungarian political science by applying seven categories of observation. Since the specified indicators show that the issue is definitely under-researched in all seven categories, the second part of the study attempts to

¹ Docens, NKE ÁNTK KKT, megbízott előadó, ELTE ÁJK PTI.

assess the significance of the situation and its consequences. The inquiry here identifies a threefold gap.

When it comes to relevant Hungarian literature, the political aspect is pushed into the background when examining the phenomenon of violence, the aspect of violence is pushed into the background when describing politics, and no theoretical definition of violence that can be considered specifically „political” is provided, all due to the fact that domestic political science conducts few relevant studies. However, paradoxically, the problem of violence participates in the creation of the contours of an implicit but seemingly consensual interpretation of politics precisely through its constitutive absence.

Keywords: violence research, Hungarian political science, under-researched field, hiatuses, depoliticized concept of violence, concept of politics separated from violence

Bevezetés

Az erőszak alapvető emberi tapasztalat, és mint ilyen, egyike a humán és társadalomtudományok „nagy” kérdéseinek. A témának igen kiterjedt nemzetközi szakirodalma van. Legyen szó az erőszakról általában,² vagy annak valamely jelzővel pontosított válfajáról (például kollektív erőszakról,³ intézményi erőszakról,⁴ állami erőszakról,⁵ politikai erőszakról,⁶ szimbolikus erőszakról,⁷ etnikai alapú erőszakról,⁸ nemi alapú erőszakról⁹), hatalmas mennyiségű elméleti koncepció és empirikus eredmény született az elmúlt évtizedek során, számos nyelven és több tudományág keretein belül. Ez persze nem meglepő. Egyrészt, az erőszak elméleti célú és/vagy jellegű megismerésére irányuló törekvéseknek a távoli múltba visszanyúló, gazdag filozófiai hagyománya van. Másrészt a kérdéskör a 19. század végén és a 20. század első felében kibontakozó társadalomtudományi vizsgálódások, ezen belül a „klasszikus szocio-

2 Arendt 1970; Lawrence 1970; Etzioni 1971; Harris 1980; Litke 1992; Platt 1992; Reemtsma 2000, 2002, 2009; Balibar 2010; Dodd 2010; Collins 2013; Gudehus–Christ 2013.

3 Brass 1997; Tilly 2003.

4 Curtin–Litke 1999.

5 Chenoweth–Lawrence 2010; Torres 2018.

6 Kalyvas 2003; Rosebraugh 2004; Coady 2008; Bosi et al. 2014.

7 Bourdieu–Passeron 1970.

8 Petersen 2002.

9 O’Toole–Schiffman 1997.

lógia” egyik kiemelt kutatási területévé vált.¹⁰ Harmadrészt az ezredforduló óta tovább fokozódó tudományos érdeklődés érzékelhető a problematika kapcsán. Ez az újból, a korábbiaknál még erőteljesebben megjelenő „konjunktúra”¹¹ az erőszak kutatás eddig sem szegényes elméleti-tudományos termését csaknem beláthatatlan mennyiségűvé tette.

Az erőszak tehát, mint az emberi (társas) létezés egyik alap-problémája, súlyának, fontosságának, a világban betöltött szerepének megfelelő mértékű figyelmet kap a humán és társadalomtudományok közegében. A kérdéskör vizsgálatával jelenleg világszerte komplett intézmények,¹² rangos tudományos társaságok erre a célra létrehozott szervezeti egységei,¹³ valamint tematikus fókuszú szakfolyóiratok foglalkoznak.¹⁴ A téma mélyebb összefüggéseit nem csupán egyetemi kurzusok, de kifejezetten erre specializálódott felsőoktatási intézetek,¹⁵ teljes egyetemi szakok és képzések¹⁶ igyekeznek megismertetni a hallgatókkal.

A professzionális erőszak kutatás számos országban erőteljesen intézményesült, komoly és stabil pozíciókra tett szert.¹⁷ A területen (elsősorban annak angol nyelvű irodalmát tekintve) az elmúlt két évti-

10 Pabis Eszter hangsúlyozza, hogy Durkheim, Weber, Simmel és Elias munkásságának meghatározó részét képezte az erőszak problematikájára adott, természetesen különböző jellegű, elméleti beágyazottságú és kidolgozottságú reflexió (Pabis 2015b, 9).

11 Uo.

12 Többek közt ilyen a nemzetközi erőszak kutatás egyik zászlóshajója, az – egyébként alapvetően német kutatók kezdeményezésére létrehozott – International Center for Violence Research (vö. Pabis 2015b, 10).

13 Így például az Amerikai Pszichológiai Társaság (APA) 48. Osztálya (Society for the Study of Peace, Conflict and Violence), vagy az Amerikai Politikatudományi Társaság (APSA) „Politikai erőszak és terrorizmus munkacsoport”-ja (Task Force on Political Violence and Terrorism).

14 Az erőszak lélektani vonatkozásaival foglalkozik többek közt *Psychology of Violence*, a *Journal of Interpersonal Violence* (JIV), vagy a *Violence and Victims*. A politikai és állami erőszak szűkebb kérdéskörével kapcsolatos cikkeket közöl a *Journal of Peace Research*, a *Terrorism and Political Violence*, vagy az *International Journal of Conflict and Violence*.

15 Az erőszakkal tágabb-átfogóbb megközelítésben foglalkozó egyetemi intézet működik többek közt a Georgetown Universityn és az Iowa State Universityn. Kifejezetten a politikai erőszakra fókuszáló intézet található a St. Andrews University, az Aberystwyth University, és a szingapúri Nanyang Technological University szervezeti struktúrájában.

16 Például a korábban már említett St. Andrews Egyetemen lehet „terrorizmus tanulmányokból” (Terrorism Studies) diplomát szerezni, de a University of Manchester is kínál MA-képzést „béke és konfliktus tanulmányok” (Peace and Conflict Studies) témakörben.

17 A németországi erőszak kutatás szervezeti kereteinek bemutatását lásd Gudehus–Christ 2013; Pabis 2015b.

zedben egyaránt jelentek meg több kötetre rúgó terjedelmű átfogó munkák,¹⁸ monográfiák,¹⁹ gyűjteményes kötetek,²⁰ kézikönyvek,²¹ valamint nagy tömegben keletkeztek (nem erre szakosodott) tudományos folyóiratokban, esetleg azok tematikus különszámaiban publikált tanulmányok. Kompletts szakmai profilok, kutatói munkásságok és tudományos életművek épültek az erőszak vizsgálata köré, például Johan Galtung²² vagy Ted Robert Gurr²³ esetében.

Bár többnyire a hazai humán és társadalomtudományok művelői is²⁴ komoly figyelmet szentelnek a kérdésnek, a magyar politikatudomány mintha nem osztozna ebben az érdeklődésben. Már első látásra, némi felületes kutakodás után is úgy tűnik, hogy a hazai politológia kevés témába vágó elméleti munkával és empirikus elemzéssel szolgál.

Jelen tanulmány annak kíván utánajárni, hogy ez a kiindulásként (egyben előzetes feltevésként) megfogalmazott megállapítás valóban helytálló-e, és ha igen, úgy milyen összetevői és következményei lehetnek ennek a helyzetnek.²⁵

Az erőszak kérdéskörének kutatottsága a magyar politikatudományban

A kutatás hét kategóriát határozott meg az erőszak témakörének kutatottságát megfelelő módon reprezentáló tudományművelési sarokpontokként. Az adatgyűjtés ezekhez kapcsolódóan, manuálisan (könyvtározással), illetve a digitálisan elérhető archívumok felhasználásával történt. A vizsgálódás kiterjedt mind az általában vett erőszakra, mind annak valamely (jelzős szerkezettel kifejezett) részterületét fókuszba állító közleményekre. Idősávja a rendszerváltástól (1990-től) a jelenig

¹⁸ Chenoweth 2014 [2013].

¹⁹ Malesevic 2010; Pinker 2011; Battersby et al. 2012; Muchembled 2012.

²⁰ Bufacchi 2009; Loucks et al. 2009; Bosi et al. 2015.

²¹ Heitmeyer–Hagan 2002; 2003; Gudehus–Christ 2013.

²² Galtung 1969, 1990.

²³ Gurr 1970, 1989.

²⁴ Elsősorban a történészek, a szociológusok, a médiakutatók és a pszichológusok.

²⁵ Sajátos helyzet, hogy a szerző maga is politológus, és foglalkozik a (politikai) erőszak kérdéskörével. Megállapításai tehát voltaképp saját szakmai tevékenységét is érintik.

(2024-ig) terjedő, közel harmincöt év volt. A kutatás nem alkalmazott szigorú értelemben vett kvantitatív logikát és módszertant, nem törekedett nemzetközi léptékű, összehasonlító jellegű, extenzív adatelemzésre, ahogy a „kutatottsággal” kapcsolatos egyéb (nemzetközi) vizsgálatok replikálására se. A gondolatmenetben éppen ezért helyenként nominál-skálás megállapítások (van/nincs) is elegendőnek tűntek, a mennyiségeket és százalékos arányokat leíró adatok pedig pusztán illusztratív funkciót láttak el. Az elemzés kontextualizáló-értelmező kijelentésekre törekedett a mutatók által kifejezett tendenciák, módzatok, tudományművelési sajátságok kapcsán.

A hét vizsgálati kategória az alábbi volt:

1. A témának szentelt kutatói munkásság/a téma köré épült tudományos életmű.
2. A téma mint központi kutatási terület valamely hazai politológus szakmai tevékenységében.
3. A témában megjelent, hazai politológusok által jegyzett monográfia vagy gyűjteményes kötet.
4. A témában megjelent releváns nemzetközi (politikatudományi) kötet fordítása
5. A téma részletesebb tárgyalása valamely magyar nyelvű politikatudományi tankönyvben, illetve kézikönyvben.
6. Hazai (legalább részben politikatudományi) szakfolyóirat tematikus száma, illetve különszáma.
7. Az erőszakkal foglalkozó közlemények száma és hozzávetőleges aránya a hazai politikatudományi szakkikkek között.

1, *A kifejezetten az erőszak témájának szentelt kutatói munkásság* kategóriájában egy nominálskálás megállapítással kezdhethetjük az elemzést. A téma köré épült tudományos életmű ugyanis nincs a hazai politikatudományban.²⁶ Ennek küszöbfeltételeként jelen elemzés legalább

²⁶ Miközben a hazai történettudományban számos ilyen kutatói profil akad (Ungváry Krisztián, Pető Andrea, Karsai László, Marosvári Attila és mások esetében), sőt, még kifejezetten a kérdéskör vizsgálatára létrehozott intézmény is működik. Az Erőszakkutató Intézet munkatársai - a szervezet honlapján adott profilmeghatározás szerint – elsősorban a 20. századi magyar (és kárpát-medencei) történelem „háborús és polgárháborús eseményeit”, „azok közvetlen és közvetett politika- és társadalomtörténeti előzményeit és utóhatásait” kívánják feltárni. Fókuszált kutatási tevékenységük az elmúlt években hat témába vágó monográfiával és két tanulmánykötettel szolgált. Lásd <https://www.eroszakkutatas.hu/> illetve <https://www.eroszakkutatas.hu/konyvek>.

két témába vágó monográfiát, és/vagy legalább két rövidebb, de nagy hatású, újszerű és önálló koncepcióalkotó tanulmányt határozott meg.²⁷

2, *A téma mint központi kutatási terület valamely hazai politológus szakmai tevékenységében.* Itt újabb, pusztán ténymegállapító kijelentés tehető: ez a kategória is üres, ez is hiányzik a hazai politológiából. A küszöbfeltétel ebben az esetben legalább egy témába vágó monográfia, és/vagy legalább egy rövidebb, ám nagy hatású koncepcióalkotó tanulmány, valamint legalább két kapcsolódó szakcikk volt.²⁸

3, *A témában megjelent, hazai politológusok által jegyzett monográfia vagy gyűjteményes kötet* kategória esetében már valamivel árnyaltabb kép bontakozik ki a szemünk előtt. Ez mennyiségi indikátorokkal kevésbé ragadható meg, inkább értelmező-kontextualizáló megállapításokat igényel. Az egyértelműen kijelenthető, hogy hazai politikatudós mindeddig nem készített témába vágó monográfiát.²⁹ A gyűjteményes kötetek kapcsán ugyanakkor többféle bizonytalansággal is szembesülünk. Egyrészt van magyar politológus által jegyzett, címében az erőszak kutatását ígérő tanulmánykötet,³⁰ ám ez végső soron inkább csak közvetetten érinti a kérdéskört, és más, kapcsolódó problémákra (például totalitarizmus, zsarnokság) reflektál erősebben, közvetlenebb módon. Másrészt vannak kifejezetten az erőszak kérdéskörére koncentráló, politikatudományi szempontból is releváns tanulmánygyűjtemények,³¹ ám ezeket jellemzően nem politológus kutatók készítették.

4, *A témában megjelent releváns nemzetközi (politikatudományi) kötet lefordítására* sem került sor mostanáig. Úgy, hogy közben más társadalomtudományi területek (pszichológia, történelemtudomány, társadalomfilozófia, fenomenológia) témába vágó irodalmát reprezentáló könyvek közül az elmúlt tíz évben több is megjelent magyar nyelven.³²

²⁷ A referencia a korábban már említett Gurr és Galtung munkássága volt. Előbbi számtalan szerkesztett kötet mellett egy önálló és egy társszerzős monográfiával (Gurr 1970, 1994), utóbbi pedig a strukturális és a kulturális erőszak koncepcióját kidolgozó emblematikus tanulmányokkal (Galtung 1969, 1990) járult hozzá a terület irodalmához.

²⁸ A hazai politikatudósok közül Balogh László Levente áll a legközelebb ehhez a kategóriához, ám a „küszöböt” ő sem lépi át.

²⁹ Miközben a hazai pszichológiában (Figula 2011) és bölcséletben (Barcsi 2023) készült ilyen fókuszú monográfia.

³⁰ Balogh 2011a.

³¹ Popper et al. 2009; Stachó–Molnár 2009; Kulcsár-Szabó 2014; Pabis 2015a.

³² Például Baberowski 2015, 2019; Braham 2015; Reemtsma 2017; Pinker 2018.

5, A *téma részletesebb tárgyalása* ugyan két, hazai felsőoktatásban használt politikatudományi *tankönyvben* is helyet kap,³³ ám ez a tény meglehetősen csalóka. Egyrészt nem politológus hallgatók számára készült tankönyvekről van szó. Másrészt a hazai politológia képzésekben bevett, kanonizált tankönyvek lényegében nem is érintik a problematikát. Ez a politikatudomány főbb kérdésköreit átfogóan bemutató, generális, propedeutikus-alapozó munkákra³⁴ éppen úgy igaz, mint szakmai törzsanyag egy területét részletesebben tárgyaló, specifikusabb tankönyvekre. Még leginkább a politikatörténettel, illetve politikai pszichológiával kapcsolatos, egyes, oktatásban használt munkák térnek ki valamelyest az erőszak valamely vonatkozására (bár nem túl nagy terjedelemben és mélységben).³⁵ A *magyar nyelvű kézikönyvek*³⁶ – amelyekből egyébként elég kevés akad – nem foglalkoznak a témakörrel.

6, A *hazai (legalább részben politikatudományi) szakfolyóiratok* csak elvétve jelentetnek meg olyan *tematikus számokat*, illetve *különszámokat*, amelyek az erőszakot, vagy annak valamely részterületét állítják fókuszba.³⁷ A *Századvég* jelen száma, amelyben e sorok olvashatók, e szempontból különösen egyedi.

Az eddigiek fényében, néhány további komparatív-kontextualizáló megállapítás segítségével már meg lehet próbálni mérleget vonni az erőszaktema kutatottságára vonatkozóan. Más kutatási területeken – így például a politikaelméleti problémák, a politikai berendezkedések, a közpolitika, a pártok és pártrendszerek, a politikai kommunikáció vagy a politikai vezetés vizsgálatában – a felsorolt kategóriák mindegyikében szép számmal találunk hazai politikatudományi példákat. Más hazai humán és társadalomtudományok esetében az erőszakkutatás a legtöbb felsorolt szinten, a legtöbb felsorolt kategóriában jelen van. A biztonság- és védelempolitika esetében ez majdhogynem magá-

³³ Pál 2018, 2019.

³⁴ Például a Bihari Mihály (és korábban társszerzőként Pokol Béla) nevével fémjelzett kötetre (Bihari 2013), vagy a Gallai Sándor és Török Gábor szerkesztésében megjelent tankönyvre (Gallai–Török 2003).

³⁵ Lásd például Bihari 2005.

³⁶ Körösényi 2015.

³⁷ A *Médiakutató* ugyan rendszeresen foglalkozott a kérdéssel, de ezek nem alkottak tematikus (külön)számot. A *Replika* 35. számában volt egy „Az erőszak képei” című blokk, és valamelyest a *Századvég* 53. Gonosz(ság) c. különszáma is erőszakfókuszú volt.

tól értetődő, ám a hazai történettudomány és pszichológia által tanúsított kiemelt érdeklődés már nem magyarázható pusztán diszciplináris, illetve kutatási törzsterületi okokkal. Hasonló elmaradás mutatkozik, ha a hazai politikatudomány erőszak-tematikájú produktumait más országok (például Olaszország) politológiai termésével vetjük össze. Ezekben az összehasonlításokban tehát az erőszak kérdésköre a magyar politológiában *alulkutatottnak* mutatkozik.

A teljesebb kép érdekében ugyanakkor érdemes a 7. kategóriát, vagyis az erőszakkal foglalkozó közlemények számát és hozzávetőleges arányát a hazai politikatudományi szakcikkek között az eddigieknél részletesebben, önálló szerkezeti egység keretei között megvizsgálni – különös tekintettel a magyar politológia „hivatalos” akadémiai folyóiratában, a *Politikatudományi Szemlében* megjelent közleményekre.

Az erőszak kérdésköre a *Politikatudományi Szemlében*

Az elemzés empirikus bázisát a szaklap 1992 és 2024 közti évfolyamaiból képzett szöveges forráshalmaz alkotta (a 2024/3-as számmal bezárólag). Ebbe a forrásbázisba 1050, önálló tudományos közleményként azonosítható elem került be.³⁸ Az elemzési egységet az egyes közlemények jelentették. A vizsgálat két fázisból tevődött össze. Az első szakasz a szakcikkek tematikai összetételének feltérképezését, illetve az erőszak-problematika súlyának ezen keresztüli felmérését célozta. A második szakasz már kizárólag az erőszakkal (vagy annak valamilyen részterületével, aspektusával) valamilyen formában foglalkozó írásokat vette górcső alá, a téma tárgyalásának mélységét és részletességét illetően.

Először tehát tematikai előfordulás-vizsgálat történt, viszonylag egyszerű, nem különösebben kifinomult módszertannal. Az adatgyűjtés a *Politikatudományi Szemle* digitális archívumán végzett – több szempontú, több kategóriában elrendezett, többször megismételt és ellen-

³⁸ Ezek a közlemények ugyanakkor meglehetősen eltérő tudományos műfajokban íródtak: tanulmány, vitacikk, esszé, recenzió, előadás-összefoglaló, review-cikk egyaránt volt köztük.

próbázott – tárgyszavas kereséssel valósult meg. Nézzük ennek legfontosabb, számszerű eredményeit.

Az *erőszak* kifejezés 183 esetben fordult elő. Kapcsolódó elnevezésként az *agresszió* 23, az *agresszív* 52, a *bántalmazás* 1 alkalommal került elő. Ez együtt 269. Ezeket eredményeket vessük össze más témák, illetve témacsoportok említésszámával. Az *eszme* kifejezés 109, az *ideológia* 269 (együtt 378), a *közpolitika* 129, a *policy* 321 (együtt 450), a *kommunikáció* 260, a *diskurzus* 277 (együtt 537) alkalommal jelenik meg. Ám a *parlament* kifejezés önmagában is 422-szer, a *választás* 485-ször, a *kormány* 595-ször, a *párt* 655-ször, az *állam* 749-szer szerepel. Itt tehát a tematikus előfordulások közti különbség (az erőszakot a kapcsolódó kifejezésekkel együtt véve) két-háromszoros, illetve (a fogalmat önmagában véve) három-négyszeres. Az *intézmény*, *szervezet* és *szerveződés* együtt 793 előfordulással bír (349, 374 és 80), a *jog*, *törvény*, *rendelet* témacsoport 820-szal (401, 386 és 43), a *vezetés*, *vezető*, *leadership* fogalmi konglomerátum 921-gyel (231, 616 és 74). Ám még ezek közül is magasan kiemelkedik a *demokrácia*, *demokratikus*, *demokratizálódás* tematikai kontinuum, amely 1651 említéssel (759, 789 és 103) hatszorosan fölülmúlja a többit.

Az erőszak valamely aspektusát lefedő kifejezések közül a *háború* 282, a *forradalom* 280 említést kapott, a *merénylet* 9, a *gyilkosság* 7, a *népirtás* 4, a *kínzás* 3 esetben került elő.³⁹ *Áldozatról* 26, *elkövetőről* 11 alkalommal esett szó. A *harc* terminus 215, az *ellenség* 118, a *terrorizmus* 48, a *katona* 33, a *fegyver* 29, a *sereg* 24 előfordulással bírt. A *kényszer* 158, az *ellenállás* 119, az *elnyomás* 64 alkalommal szerepelt.

Ha az (általában) vett *erőszakra* és annak részaspektusaira (*háború*, *forradalom*, *merénylet*, *kínzás*, *népirtás*) vonatkozó említéseket együttesen vetjük össze a nagyjából azonos említési tartományba tartozó *ideológiával* és annak részterületeivel (*liberális*, *konzervatív*, *szocialista*, *baloldali*, *jobboldali*), akkor közel háromszoros különbséget látunk az utóbbi témakör javára (768 említés 2057-tel szemben). De az erőszak kontextusát képező egyéb tematikák is alulmaradnak a velük ellentétes tematikai irányokat lefedő kifejezésekkel szemben. A *konfliktus* 175 említésével szemben ott áll a *konszenzus* 316 említése; az *instabilitás*

³⁹ A *háborús* kifejezés még 112 esetben, míg a *megöl* 47, a *merénylet* 1, a *genocídium* 2, a *holokauszt* 10, a *Gulag* 4, *Auschwitz* pedig 5 alkalommal került elő.

kifejezés 37 megjelenésével szemben a *stabilitás* terminus 169 előfordulása; a *gyűlölet*, *düh*, *harag*, *indulat* szóbokor 81-es említésszámával szemben az *ész*, *racionalitás*, *érv* tematikus konglomerátum 478 megjelenése.

A vizsgálat első fázisa azonban még csak tendenciákat jelzett, és pusztán illusztratív eredményekkel szolgált az erőszak-tematika kutatottságára nézve. A második szakasz az első pontatlanságait és esetlegességeit volt hivatott korrigálni. A keresőprogram ugyanis az egyazon cikkben többször előforduló kifejezéseket önálló említéseként kezeli, ráadásul nem képes érzékelni és megkülönböztetve kezelni a kifejezések átvitt értelmű, metaforikus használatát. Emellett egy kifejezés felbukkanása (pláne adott esetben metaforikus használata) egy cikkben még nem jelenti azt, hogy az adott közlemény valóban az adott témáról szól. Az erőszak-problematika érdemi feldolgozottságának felmérése érdekében éppen ezért szükség volt a kutatás második szakaszára, amely tárgyalásmódok mélységére és részletességére irányult.

A többes említések kiszűrése nyomán 137 önálló tudományos közlemény maradt, amely tartalmazta magát a terminust (akár ragozott formában, például *erőszakos*, *erőszakkal*, akár valamely szóösszetétel, például *erőszakszervezet*, *erőszak-monopólium* részeként). Ezt a szövegtörzset kvalitatív tartalomelemzésnek vetettem alá. 115 olyan közleményt találtam, amelyben a kifejezés voltaképp csak az említés szintjén volt jelen; egyáltalán nem kapcsolódott szervesen a gondolatmenet központi megállapításaihoz, nem volt integráns része a mondanivalónak, és – sok esetben – más kifejezéssel felcserélhető vagy kihagyható lett volna. A fennmaradó 22 közlemény közül kettő az erőszak problematikáját érintő hazai könyvrecenziója volt; egy Bibó István korábban már megjelent írásának újraközlése; három pedig külföldi szerzők tanulmányainak fordítása. Három elemzés a békéről, illetve az erőszakmentességről szólt; négy szakkikk pedig csupán alproblémaként, központi témájának egyik komponenseként, a kérdéskörnek inkább csak másodlagos szerepet szánva tárgyalta az erőszakot.

A *Politikatudományi Szemle* 33. évfolyamában tehát összesen kilenc olyan tanulmányt sikerült azonosítani, amely kortárs magyar politikatudósok tollából született, új eredményekkel szolgált, és központi témaként tárgyalta az erőszak problematikáját vagy annak valamely részaspektusát. Ezek közül három az erőszakszervezetek (a rendőrség,

a titkosszolgálatok és a hadsereg) működésének politikai relációit elemezte, egy az amerikai katonai intervenciók mögött meghúzódó gazdasági motivációkat, egy a terrorizmus hatását a spanyolországi politikára (különösen a választási kampányokra), egy a politikai rendszerek megdöntésére irányuló forradalmak problematikáját, egy az 1968-as mozgalmak stratégiáját, egy a skinhead-csoportok idegenellenes támadásait, egy pedig az állam és az erőszak viszonyát.⁴⁰

Elmondható tehát, hogy a *Politikatudományi Szemlében* megjelent cikkek 13 százaléka említette valamilyen formában az erőszakot (137 az 1050-ből), de csak a szövegek 2 százaléka foglalkozott érdemben a témával (22 az 1050-ből). Ám a kortárs magyar politikatudomány erőfeszítéseit a téma vizsgálatára vonatkozóan ténylegesen csak a cikkek 0,85 százaléka jelenítette meg (9 az 1050-ből). Összevetésképpen: a vezetés témakörét 32, a politikai kommunikáció problematikáját 57, a pártok és pártrendszerek témakörét pedig több mint 90 írás vizsgálta érdemben, centrális problémaként. Vagyis az elsődlegesen az erőszakkal foglalkozó jelenkori, hazai közlemények durván háromszorosa, hatszorosa és tízszerese.

A korábbiakat ezen eredményekkel kiegészítve talán még megalapozottabbnak ítéltető a kijelentés, hogy az erőszak kérdésköre *határozottan alulkutatottnak* számít a magyar politológiában.

A kérdés jelentősége

Egyáltalán miért fontos mindez? Miért számít, hogy a hazai politikatudomány foglalkozik-e az erőszak kérdéskörével, és ha igen, milyen mértékben és mélységben? Mi a tétje az eddigi empirikus megállapításoknak?

Jelen tanulmány szerzője úgy véli, hogy (1) fontos lenne bevonni a *politikum szempontját az erőszak jelenségének értelmezésébe* és magyarázatába; (2) ennek tükröképeként az *erőszak szempontját is érdemes volna figyelembe venni a politika jelenségvilágának értelmezésekor*; végül (3) szükséges a *politikai erőszak jelenségének körülhatárolása*, sajátosságainak feltárása, valamint specifikumainak fogalmi, elméleti és em-

⁴⁰ Lásd legfőképp a két utolsóként említett tanulmányt (Szabó 1997; Balogh 2011b).

pirikus megragadása. Azáltal pedig, hogy a hazai politikatudomány nem, vagy szinte alig foglalkozik az erőszak problematikájával, volta-képp mind a három említett vizsgálati dimenzióban hiátus keletkezik.

1) Ha a magyar politológia az erőszak kutatásában lényegében átadja a terepet a többi hazai társadalom- és humán tudomány művelőinek, azzal együtt jár, hogy *a jelenség megragadása során a politikum szempontja háttérbe szorul* a lélektani összetevőkhöz, a morális vonatkozásokhoz, a történelmi kontextusokhoz, a kriminológiai tényezőkhöz, a társadalmi normákhoz és strukturákhoz, valamint a médián belüli reprezentációkhoz képest. Az erőszak ebből adódóan jóval gyakrabban és hangsúlyosabban jelenik meg ösztönös, tanult, vagy patológiás agresszív viselkedésként,⁴¹ a kegyetlenség problematikájával összefüggő fogalomként,⁴² hosszabb távú és átfogóbb jellegű eseménysorok rendjébe illeszkedő eseményként,⁴³ adott társadalmi státuszhoz és/vagy a szocializációs mintához kötődő bűnelkövetési formaként,⁴⁴ képileg dokumentált és ábrázolt formában bemutatott fenoménként,⁴⁵ semmint a politics–polity–policy háromszögében elhelyezve. Ily módon a politikai dinamika, a hatalmi versengés, a közéleti konfliktusok, az érdek-, érték- és identitásküzdelmek (politics) mozzanata elhalványul, sőt, kikopik a magyarázatokból – éppen úgy, mint a politikai berendezkedés, a politikai struktúrák, szabályok, intézmények jelenségek köre (polity), vagy a kormányzás, a döntéshozatal, a szabályozások és intézkedések (policy) területe. A pártpolitika és az erőszak, a politikai rezsim és az erőszak, illetve a közpolitika és az erőszak közti összefüggések korántsem kapnak akkora kutatói figyelmet, mint azt a kérdések tudományos súlya indokolná.

A fentiekben leírt tendenciák konstitutív hatással bírnak az erőszakra mint tudományos problémára nézve. Azok a diszciplínák, amelyek jobban kiveszik a részüket a kérdéskör kutatásából, az erőszak konceptualizációját is erősebben meghatározzák. Az erőszak fogalomköre ennek megfelelően (át)pszichologizálódik, (át)moralizálódik, (át)

⁴¹ A pszichológiai leírások természetesen ennél jóval árnyaltabbak (vö. Figula 2011).

⁴² Lásd Barcsi 2023.

⁴³ Lásd Marosvári 2024.

⁴⁴ Lásd Bolyky–Sárik 2023; Hollósvölgyi 2020.

⁴⁵ Lásd Tóth 2007; Stachó–Molnár 2009.

kriminalizálódik, és (át)historizálódik – miközben, legalább részlegesen *depolitizálódik*, leválasztódik a politikumról.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy az erőszak hazai tudományos értelmezésében és magyarázatában a magánéleti jelleg kerülne előtérbe, és a közéleti vonatkozások háttérbe szorulnának. Nem jelenti azt sem, hogy magyar tudományosságban a makroszintű, kollektív/állami erőszak elhanyagolt témának számítana. Mindössze azt jelenti, hogy ezek a vizsgálatok nem a politológia specifikus elméleti bázisán és metodológiai keretei között zajlanak, hanem más tudományágak nézőpontjából, fogalomkészletével és módszerei alapján. Tehát még a közéleti erőszakcselekmények sem elsősorban a jelenkori (vagy mindenkori) politika irányából, eminensen politikai jelenséggként kerülnek leírásra, hanem az egyéni psziché vagy a szociális tanulási folyamatok megnyilvánulásaként, normasértésként, illetve múltbéli történésként.⁴⁶

Az eddigiek azt sem implicálják, hogy a nemzetközi politikatudományban ne lennének lényeges fejlemények ezen a téren, hogy a más országokban folyó kutatásoknak ne lennének az erőszak értelmezését és magyarázatát érdemben kiegészítő eredményei. Csupán azt, hogy a hazai politikatudománynak nincs számottevő önálló hozzájárulása a kérdés vizsgálatához.

2) A magyar politológia e téren mutatott (viszonylagos) passzivitása azzal is együtt jár, hogy az *erőszak szempontja háttérbe szorul a politika megragadása és jelenségvilágának elemzése során*. Ez tehát, bár egy újabb hiátus, voltaképp az előbbi pandantjának is tekinthető. A hazai politikatudományi szakirodalomban a politikum elsősorban a berendezkedések, struktúrák, jogi és intézményi keretek, az eszmék, értékek, világnézetek és gondolati rendszerek, a személyi és szervezeti aktorok, a társadalmi és gazdasági feltételek, a célok, stratégiák, döntések és intézkedések, a jelhasználat és a vezetés komponenseivel kapcsolódik össze. A politika jelenséggöre oly módon konstituálódik, hogy abban a pártok, a politikusok, a szavazók, a választások, a parlament, a kormányzás, a kommunikáció, az ideológia, a demokrácia és más közkeletű kategóriák kiemelt szerephez jutnak – míg az erőszak problematikája szinte nem vagy alig jelenik meg. A rendszerváltás utáni magyar politikatudományi elemzésekből elének tárulok kép szerint a politika

⁴⁶ Vö. Czieger 2016; Gyáni 2010.

magában foglal(hat)ja a széles körű mozgósítást, a kiélezett küzdelmet, az érzelmek felszítását, a megtévesztést, a lejáratást, a médiumok instrumentalizálását, a jogi és gazdasági intézkedések célzatos alkalmazását – de nem fenyegetnek, nem zsarolnak, nem lehetetlenítenek el, nem tesznek tönkre, nem üldöznek, nem ütnek meg, nem lőnek le (szinte) soha (szinte) senkit. A politika fent leírt, az erőszak komponensét nélkülöző konceptualizációja az elmúlt évtizedek során lényegében konszenzuálissá, sőt kanonikussá vált a hazai politológiában.

Ez azonban nem a normatív/moralista/deontologikus politikafelfogás dominanciáját jelzi (hiszen a 2010-es évek óta valóságos realista előretörés tapasztalható a hazai politikatudományban és politikaelméletben), vagy a (neo)institucionalista és strukturalista-funkcionalista megközelítések túlsúlyát tükrözi (hiszen ezek mellett számtalan egyéb, diskurzusra, kultúrára, értékekre, ágenciára, csoportviszonyokra, erőforrás-elosztásra stb. kihegyezett megközelítés is szilárd pozíciókkal rendelkezik). Nem a harmóniaelméleti kiindulópont felé való eltolódást mutat a konfliktuselméleti keretekkel szemben. Nem is feleltethető meg valamiféle reflektált és explicit, széles körű és egyértelmű elköteleződésnek egy nyugatias, antik gyökerekkel rendelkező, arendti ízű politikafogalom⁴⁷ mellett. Még kevésbé tekinthető a *politikai szféra* olyasfajta teoretikus körülhatárolásának és a politikai cselekvés tétel meghatározásának, amely ezt a fogalmi megragadást igen nagy részben az erőszak megnyilvánulásairól való leválasztással valósítja meg.⁴⁸ Ami elég világosan kirajzolódik a magyar szakirodalomban, az éppen az erőszak problematikájának mellőzése.⁴⁹ Nem pusztán a pozitív említések, de egyben a vitatás, az elítélés, a kizárás és az elvetés mellőzése is.⁵⁰

A következményeket összegezve elmondható, hogy a politika hazai tudományos vizsgálatában így komoly elméleti és empirikus vakfolt alakult ki.

⁴⁷ Vö. Arendt 2002; Bakcsi 2018.

⁴⁸ Vö. Arendt 1970.

⁴⁹ Érdekes, tanulságos és egyben jellemző módon a magukat legalább részben schmittiánusnak valló hazai szerzők sem foglalkoznak sokat az erőszakkal.

⁵⁰ Egy-két sporadikus, kifejezetten az erőszakmentes politikai cselekvést bemutató elemzést nem számítva (Csapody 2005).

A magyar szerzőknek nincs markáns válaszuk számos, teoretikus szempontból fajsúlyos kérdésre. Így például arra, hogy a politikában az erőszak inherens (attól elválaszthatatlan) vagy kontingens (kiküszöbölhető) jelenség-e; hogy milyen viszony áll fenn a hatalom és az erőszak között;⁵¹ illetve, hogy a közélet vizsgálata során e fogalmat szűk és konkrét értelemben (elsősorban a fizikai sérülés okozására korlátozva), tág és absztrakt jelentésben (a strukturális és szisztematikus mechanizmusokra is kiterjesztve), esetleg morális alapon, a legitim erőalkalmazástól megkülönböztetve érdemes-e használni.⁵²

Emellett a hazai politológia nem szolgált leírással (pláne nem értelmezéssel vagy magyarázattal) még a hazai közéletben legnagyobb vihart kavarázó erőszakcselekmények kapcsán sem. A Horn-kormány idején vezető politikusok otthonai előtt történt robbantások, a 2002-es híd-lezárás (és annak rendőri felszámolása), a 2006-os tévészékház-ostrom, a 2006. október 23-i utcai összecsapások és rendőri túlkapások éppen úgy érdemi szaktudományi reflexió nélkül maradtak, mint a 2007-ben megalakult Magyar Gárda tevékenysége és vonulásai, a 2009-ben kezdődő cigánygyilkosságok, a Magyarok Nyilai nevű szervezet Molotov-koktélos akciói, vagy az ún. „Kitörésről” megemlékező rendezvényekhez kapcsolódó – fasiszta és antifasiszta indíttatású – utcai támadások.

Ez viszont olyan, mintha – egy analógiával élve – a gazdaságtudományi elemzésekben a környezetkárosító iparágak kapcsán kizárólag a marketinggel, a gyártósorok kialakításával és a profitrátával foglalkoznánk, ám nem említenénk a negatív externáliákat – vagyis a leírásból kimaradna a termelési folyamat által okozott szennyezés.

Az erőszak kérdéskörének mellőzése a politikatudományi elemzésekből tehát többek közt elfedi, elrejtí a politika (azon belül is elsősorban az ellenségképzésre épülő politika) negatív externáliáit, és lehetlenné teszi az azokkal kapcsolatos érdemi kritikai pozíció felvállalását.⁵³

3) A téma elhanyagolásából eredő harmadik hiátus, hogy nem született sem szaktudományos definíció, sem magyarázó elmélet, konkrét modell vagy értelmezési keret a specifikusan politikainak tekinthető erőszak jelensége kapcsán. A helyzet itt némileg hasonló, mint a poli-

⁵¹ Vö. Litke 1992.

⁵² Lásd Coady 2008.

⁵³ Ezt a pozícióit explicit formában szinte csak Balogh László Levente írásaiban találjuk meg (lásd Balogh 2011a).

tikatudomány hosszú időn át hiányzó emberképe, tárgyspecifikus antropológiai megalapozása és cselekvésemélete esetében. Ám fontos különbség, hogy míg utóbbi esetben egy jeles hazai politológus neki-gyűrődött a feladatnak, és előállt a „homo politicus” körvonalait felvázoló alapos koncepcióval,⁵⁴ addig előbbi téren, vagyis a politikai erőszak fogalmi-elméleti megragadása terén nem történt előrelépés.⁵⁵

Zárszó

Az erőszak problematikája sajátos helyet foglal el a hazai politikatudományban. Bár a téma alig van jelen, paradox módon éppen ez adja meg a jelentőségét és emeli a státuszát. Épp hiányának konstituáló erejével vesz részt egy implicit, ám már-már konszenzuálisnak tűnő politikaértelmezés kontúrjainak kialakításában. Olyan konstitutív külső tényezővé vált tehát, amely közvetett módon játszik meghatározó szerepet egy diszciplína kutatási törzsterületeinek, releváns és legitim kérdésfeltevéseinek, kanonikus elméleteinek, módszereinek és eredményeinek kialakításában. Ám az erőszak fogalomkörébe tartozó jelenségek reflektálatlanul hagyása egyben komoly vakfoltot is képez a magyar politológiában. Szűkíti a látóteret, elhomályosít bizonyos mozzanatokat, sőt nemritkán kitakar bizonyos történéseket. Akadályozza a kellően széles kutatási perspektíva kialakítását, korlátozza a politika jelenségvilágának elméleti-fogalmi megragadására és empirikus leírására való képességét. Mindemellett csökkenti a tudományág kritikai potenciálját. Ha személyes érdeklődés vagy más szempont alapján nem is, ez utóbbi felvetések nyomán talán érdemes lenne elgondolkodni a kérdéskör kutatási intenzitásának növelésén.

⁵⁴ Boda 2012.

⁵⁵ A témában a legfókuszáltabb, modellalkotásra is vállalkozó értelmezést egy biztonságpolitikával foglalkozó szerzőpáros tanulmánya kínálja (Kaiser–Tálas 2012).

Irodalom

- Arendt, Hannah 1970: *On Violence*. London, Allan Lane and Penguin.
- Arendt, Hannah 2002: Mi a politika? In uő. *A sivatag és az oázisok*. Budapest, Gond–Palatinus, 21–207.
- Baberowski, Jörg 2015: *Felperzselt föld. Sztálin erőszakuralma*. Budapest, Európa.
- Baberowski, Jörg 2019: *Az erőszak terei* (ford. Győri László). Budapest, Európa.
- Bakcsi, Botond 2018: Az erőszak politikai elgondolhatóságáról. Támpontok egy hipotézishez. *Erdélyi Múzeum*, 80. kötet, 4. füzet, 81–88.
- Balibar, Étienne 2010: *Violence et civilité. Welles Library Lectures et autres essais de philosophie politique*. Paris, Éditions Galilée.
- Balogh, László Levente 2011a: *Az erőszak kritikája. Tanulmányok*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Balogh, László Levente 2011b: Állam és erőszak. *Politikatudományi Szemle*, 20, 1, 119–134.
- Balogh, László Levente – Valastyán, Tamás (szerk.) 2016: *Az áldozat reprezentációi*. Cultura Animi Kultúratudományi Sorozat 2. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Barcsi, Tamás 2023: *Embertelenség az együttérés korában. Filozófiai vázlat a kegyetlenségről*. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor.
- Battersby, Paul – Siracusa, Joseph M. – Sasho, Ripiloski 2012: *Crime Wars: The Global Intersection of Crime, Political Violence, and International Law*. Santa Barbara, CA, Praeger.
- Bihari, Mihály 2005: *Magyar politika, 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok*. Osiris tankönyvek. Budapest, Osiris.
- Bihari, Mihály 2013: *Politológia – A politika és a modern állam: pártok és ideológiák*. Budapest, Nemzedékek Tudása.
- Boda, Zsolt 2012: Homo politicus, avagy egy politikai cselekvés- és motivációelmélet vázlata. *Politikatudományi Szemle*, 21, 4, 53–79.
- Bolyky, Orsolya – Sárík, Eszter 2023: Sorstalanság? Erőszakos bűncselekményeket elkövető fiatalok – egy aktavizsgálat eredményei. *Kriminológiai Tanulmányok*, 60, 183–211.
- Bosi, Lorenzo – Demetriou, Chares – Malthaner, Stefan (szerk.) 2014: *Dynamics of Political Violence: A Process-Oriented Perspective on Radicalization and the Escalation of Political Conflict*. Farnham, Ashgate.
- Bosi, Lorenzo – Dochartaigh, Niall Ó – Pisoiu, Daniela (szerk.) 2015: *Political Violence in Context: Time, Space and Milieu*. Colchester UK, ECPR Press.
- Bourdieu, Pierre – Passeron, Jean-Claude 1970: *La Reproduction. Éléments pour une théorie du système d'enseignement*. Paris, Les Éditions de Minuit.
- Braham, Randolph L. 2015: *A népiértés politikája – A Holocaust Magyarországon*. 1–2. köt. Budapest, Park Kiadó.
- Brass, Paul 1997: *Theft of an Idol: Text and Context in the Representation of Collective Violence*. Princeton, Princeton University Press.
- Bufacchi, Vittorio (szerk.) 2009: *Violence: A Philosophical Anthology*. Basingstoke, UK, Palgrave MacMillan.
- Chenoweth, Erica (szerk.) 2014 [2013]: *Political Violence*. Four Volume Set, SAGE Library of International Relations Series. London, Sage.
- Chenoweth, Erica – Lawrence, Adria 2010: *Rethinking Violence: State and Non-State Actors in Conflict*. Cambridge, MA, MIT Press.
- Coady, Cecil Anthony J. 2008: *Morality and Political Violence*. Cambridge – New York, Cambridge University Press.

- Collins, Randall 2013: *Violence: A Micro-sociological Theory*. Princeton, Princeton University Press.
- Curtin, Deanne – Litke, Robert (szerk.) 1999: *Institutional Violence*. Amsterdam – Atalanta: Rodopi.
- Csapody, Tamás 2005: Passzív rezisztencia szekunder formái Magyarországon 1848 és 1865 között. *Politikatudományi Szemle*, 14, 1, 183–196.
- Czieger, András 2016: Küzdelem az arénában. Az erőszak szerepe a parlamenti politizálásban a dualizmus korában. *Aetas*, 31, 1, 102–131.
- Dodd, James 2010: *Violence and Phenomenology*. New York, Routledge.
- Etzioni, Amitai 1971: Violence. In Merton, Robert K. – Nisbet, Robert (szerk.): *Contemporary Social Problems*. New York, Harcourt Brace Jovanovich, 709–741.
- Figula, Erika 2011: *Az erőszak pszichológiai kérdései*. Debrecen, DE TEK.
- Gallai, Sándor – Török, Gábor (szerk.) 2003: *Politika és politikatudomány*. Budapest, Aula.
- Galtung, Johan 1969: Violence, Peace and Peace Research. *Journal of Peace Research*, Vol. 6, 3, 167–191.
- Galtung, Johan 1990: Cultural Violence. *Journal of Peace Research*, Vol. 27, 3, 291–305.
- Gudehus, Christian – Christ, Michaela (szerk.) 2013: *Gewalt. Ein interdisziplinäres Handbuch*. Stuttgart, Metzler.
- Gurr, Ted Robert 1970: *Why Men Rebel*. Princeton, NJ, Princeton University Press.
- Gurr, Ted Robert (szerk.) 1989: *Violence in America: Protest, Rebellion, Reform*. Vol 2. Violence, Cooperation, Peace Series. Newbury Park, Sage.
- Gyáni, Gábor 2010: A látható és a láthatatlan erőszak. In uő. *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 288–293.
- Harff, Barbara – Gurr, Ted Robert 1994: *Ethnic Conflict in World Politics*. University of Michigan, Avalon Publishing.
- Harris, John 1980: *Violence and Responsibility*. London, Routledge & Kegan Paul.
- Heitmeyer, Wilhelm – Hagan, John (szerk.) 2002: *Internationales Handbuch der Gewaltforschung*. Vol. 1–2. Wiesbaden, Westdeutscher Verlag.
- Heitmeyer, Wilhelm – Hagan, John (szerk.) 2003: *International Handbook of Violence Research*. Vol. 1–2. Dordrecht – Boston – London, Kluwer Academic Publishers.
- Hollósvölgyi, Máté 2020: Szocializáció és deviancia. Az erőszakos bűncselekményt elkövetettek iskolai életútjának vizsgálata egy vidéki fegyház és börtönben. *ACTA Universitatis De Carolo Eszterházy, Sectio Paedagogica*, 43, 135–142.
- Kaiser, Ferenc – Tóth, Péter 2012: Politikai erőszakformák. *Nemzet és Biztonság*, 5–6, 133–156.
- Kalyvas, Stathis N. 2003: The Ontology of “Political Violence”: Action and Identity in Civil Wars. *Perspectives on Politics*, Vol. 1, 3, 475–494.
- Körösenyi, András (szerk.) 2015: A magyar politikai rendszer – negyedszázad után. Budapest, MTA TK PTI – Osiris.
- Kulcsár-Szabó, Zoltán 2014: *A gondolkodás háborúi. Töredékek az erőszakos diskurzusok 20. századi történetéből*. Budapest, Ráció.
- Lawrence, John 1970: Violence. *Social Theory and Practice*, Vol. 1, 2, 31–49.
- Litke, Robert F. 1992: Violence and Power. *International Social Science Journal*, 132, 173–183.
- Loucks, Nancy – Holt, Sally Smith – Adler, Joanna R. (szerk.) 2009: *Why We Kill: Understanding Violence Across Cultures and Disciplines*. London, Middlesex University Press.
- Malešević, Sinisa 2010: *The Sociology of War and Violence*. Cambridge, Cambridge University Press.

- Marosvári, Attila 2024: *A vidék lázadása 1918 őszén. Erőszak és hatalomátrendeződés Csanád vármegyében*. Erőszakkutató Intézet.
- Muchembled, Robert 2012: *A History of Violence: From the End of the Middle Ages to the Present*. Cambridge, Polity.
- O'Toole, Laura L. – Jessica Schiffman (szerk.) 1997: *Gender Violence. Interdisciplinary Perspectives*. New York, New York University Press.
- Pabis, Eszter (szerk.) 2015a: *Az erőszak reprezentációi*. Cultura Animi Kultúratudományi Sorozat 1. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Pabis, Eszter (2015b): Az interdiszciplináris erőszak-kutatás eredményeiről és problematikájáról. In uő. (szerk.) *Az erőszak reprezentációi*. Cultura Animi Kultúratudományi Sorozat 1. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 7–22.
- Pál, Gábor (szerk.) 2018: *Politológia – Betekintés a politika világába*. Budapest, Dialóg Campus.
- Pál, Gábor (szerk.) 2019: *Politológia – A politika világa a politikatudomány szemével*. Budapest, Ludovika.
- Petersen, Roger 2002: *Understanding Ethnic Violence: Fear, Hatred, and Resentment*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Pinker, Steven 2011: *The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined*. New York, Viking.
- Pinker, Steven 2018: *Az erőszak alkonya – Hogyan szelídült meg az emberiség?* Budapest, Typotex Kiadó.
- Platt, Thomas 1992: The Concept of Violence as Descriptive and Polemic. *International Social Science Journal*, 132, 185–191.
- Popper, Péter – Ranschburg, Jenő – Vekerdy, Tamás 2009: *Az erőszak sodrásában*. Budapest, Saxum.
- Reemtsma, Jan Philipp 2000: Die Gewalt spricht nicht. Zum Verhältnis von Macht und Gewalt. *Mittelweg*, Vol. 36, 2, 4–23.
- Reemtsma, Jan Philipp 2002: *Die Gewalt spricht nicht. Drei Reden*. Stuttgart, Reclam.
- Reemtsma, Jan Philipp 2009: *Vertrauen und Gewalt. Versuch über eine besondere Konstellation der Moderne*. München, Pantheon.
- Rosebraugh, Craig 2004: *The Logic of Political Violence: Lessons in Reform and Revolution*. Portland, OR, Arissa Media Group.
- Stachó, László – Molnár, Bálint (szerk.) 2009: *A médiaerőszak. Tények, mítoszok, viták*. Budapest, MCC – Századvég Kiadó.
- Szabó, Máté 1997: Erőszakos kirekesztés avagy multikulturális tolerancia? A szkinhedek idegenellenes erőszaka és a jogvédők mobilizációi Magyarországon a rendszerváltás után. *Politikatudományi Szemle*, 6, 1, 55–97.
- Tilly, Charles 2003: *The Politics of Collective Violence*. Cambridge Studies in Contentious Politics. New York, Cambridge University Press.
- Torres, M. Gabriela 2018: State Violence. In Treviño, A. Javier (szerk.) *The Cambridge Handbook of Social Problems*. Vol. 2. Cambridge, Cambridge University Press, 381–398.
- Tóth, Péter 2007: A médiahatás-kutatás problémái: az agresszió és az erőszak rekonceptualizálása. *Médiakutató*, 8, 4, 81–97.